

ALEVİLİK TARİHİNE DAİR

Prof. Dr. Mehmet Saffet SARIKAYA

Hemen bütün dini gruplar gibi Aleviler de kendilerini Hz. Peygamber'e dayandırma iddiasındadırlar. Hatta daha da ileri giderek "Biz bezm-i ezelde/elest bezminde kalu bela dediğimizde Ali'ye de ikrar verdik" diyerek Aleviliklerinin ilk kul olma sözüyle paralel geliştiğini ifade ederler. Bu sözde nur-ı Muhammedî'nin Alevi versiyonundaki Ali ve Muhammed'in bir nurdan olduğu kabulü ile ilgili Nur 35. Ayetteki mişkât-misbah benzetmesine telmih vardır.

İçlerinde Alevilerinde bulunduğu bazı araştırmacılar Aleviliği Türklerin Müslümanlığıyla başlatma eğilimindedirler. Burada en temel vurgu Ehl-i Beyt sevgisi ve Emevî/Yezid düşmanlığıdır. Türklerin Müslümanlığı kabul ettikleri ilk dönemlerde öncelikle Zeydiler vasıtasıyla Horasan bölgesinde Zeyd b. Ali ve oğlu Yahya'ya yapılanlar, dedeleri Hz. Hüseyin'in Kerbela faciasıyla da birleştirilerek bir mazlum edebiyatı çerçevesinde Türkleri derinden etkilemiştir. Ebu Müslim Horasani liderliği benimseyen bazı gruplar vasıtasıyla Orta Asya içlerine kadar giden Muhammed b. Hanefiyye soyunun izlerini de bu cümleden ifade etmek gerekir. Çünkü bu gelenek ilerde Ahmet Yesevî'yi menkıbevi olarak bu soya nispetle yüceltecektir.

Ancak bu Ehl-i Beyt sevgisi algılaması Türkler arasında bir ayrışmayı ifade eden özellikle Alevî farklılaşmasını gösterecek boyutlarda değildir. Bilakis Türkler farklı mezhep mensuplarıyla birlikte bir bütün olarak Ehl-i Beyt sevgisi konusunda kendilerine has bir üslup ve tavır benimsemişler yaşanan olaylarda taraf olarak Emevileri ma'şeri vicdanlarında yargılayıp mahkûm etmişlerdir.

İlk Müslüman Türk devletleri resmi teşkilat yapısı bakımından Sünnî'dir. Ancak bu yapının merkez-çevre, şehirli-göçebe ilişkileri bağlamında bazı farklılıklar arz ettiği de bir gerçektir. Diğer bir ifadeyle büyük çoğunluğu yarı-göçebe olan Türkmen toplulukları İslam'ı benimsemelerine rağmen İslamlaşma süreçleri asırlarla ifade edecek bir zaman dilimine yayılmış, bu süreçte zaten tek tanrı inancının hâkim olduğu eski kültürden pek çok şey yeni dine taşınarak yaşatılmaya devam etmiştir. Faruk Sümer'in ifadesiyle Yörüklerin daha 1960'lı yıllara kadar göçlere devam ettiklerini dikkate alırsak göçebe toplulukların bu kontrol edilemez tarafları İslamlaşma sürecinin uzamasına yol açmıştır. Bu noktada Aleviliği iyi anlayabilmek, iyi analiz edebilmek için sosyolojik

şehirli-göçebe din anlayışı farklılığını dikkate almak gerekmektedir. Çünkü yüzeysel bir inceleme bile inanç esasları ve bazı pratikler bakımından Türkiye’de oluşan din anlayışlarında farklılaşmayı ifade edecek ayrılıkların olmadığını göstermektedir. Zannediyorum E. Ruhi Fıçlalı Bey’in kullandığı “Türkmen Müslümanlığı” tanımını bunu en güzel şekilde ifade etmektedir.

Türkiye’de cami-medrese kültüründen beslenen yerleşik kültür büyük ölçüde Kitabî din esaslarına bağlı kalmayı başarmış, taşrada nispeten tekke kültürüne bağlı kalan anlayışlar ise zaman içerisinde giderek farklılaşmıştır. Dahası bu farklılaşma sadece din alanıyla sınırlı kalmamış, siyaset, ekonomi gibi alanlar başta olmak üzere sosyal hayatın hemen her alanında gözlenmiş ve tarih içinde gruplar arasında birbirlerini itham eden atasözleri, vecizeler, fıkralar ve nükteler üretilmiştir. Alevilik bağlamında Çepniler bu farklılaşmanın açık bir örneğini teşkil ederler. Karadeniz’in sahil kesimine yerleşen Çepniler başlangıçtan itibaren Sünniliği benimsemişler, Ancak aynı bölgenin iç kesimlerinde, dağlık bölgelerinde kalanlar, Kelkit, Şiran Tokat civarındakiler Aleviliği benimsemişlerdir.

Burada yeri gelmişken Anadolu’ya yapılan göçlerin Alevî yapılanmanın belirlenmesi bakımından önemli olduğuna işaret etmekte fayda var. Anadolu’da XI. yüzyıl öncesi Türk izleri görülmekle birlikte ilki fetih hareketleriyle birlikte XI. yüzyılda gerçekleştirilen göçlerin ikinci büyük dalgası XIII. yüzyılda Moğol istilasından kaçanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu ikinci dalga Anadolu’nun hem demografisini hem de sosyal yapısını belirgin ölçüde değiştirmiştir. Bu bağlamda Aleviliğin bu yüzyılda oluşum dönemine girdiğini gösterecek önemli parametrelerimiz vardır. Ve nihayet Celali isyanları sonrası çeşitli boyların Batı’ya ve Rumeli’ye sürgünlerini müteakip XVII. yüzyılda boşalan Anadolu’ya gelen Halep Türkmenlerinin devlet teşvikiyle geri dönmeleriyle önemli bir Türkmen kitlesinin Anadolu’da iskânı bu göç hareketliliğini büyük ölçüde tamamlamıştır. Bu göçler sonucu Anadolu’da “*Ocakzadeliler,*” *Tahtacılar,* *Türkmenler,* *Çepni/Çetmiler,* *Sıraçlar,* *Abdallar* gibi Alevi zümreler ortaya çıkmıştır.

XIII. yüzyıl Türkiye’inde Alevilikle ilgili ilk akla gelen Hacı Bektaş Veli olmakla birlikte onunla aynı dönemde var olan Babai hareketi ve Ahilikten de bahsetmek gerekir. Genellikle Ahiliğin esnaf teşkilatı olduğu ve şehirli bir yapıya sahip olduğu zanedilir; ancak kuruluş dönemi bakımından Ahilik asker, medrese sınıfı ve farklı tekke

mensuplarını bünyesinde toplamayı başaran, mevcut zanaat kolları bakımından yerleşik kültürle göçebe kültür, şehirle taşra arasında köprü olan ve Türklere has örgütlenen sivil-sosyal örgütlenmedir. Ahiliğin loncaya dönüşmesi Osmanlı'nın devletleşme süreciyle ilgilidir. Ahilik teşkilatlanması, erkânları ve dinî merasimleri bakımından Alevi kültüre pek çok şey bırakmış, Aleviliğin proto-tipi diyebileceğimiz bir görünüme sahiptir. Türkiye Aleviliği bakımından Ahilikten kalan bariz farklı bir unsur Abbasi taraftarlığıyla ilgilidir. Esasen zamanın halifesi en-Nasır li-dinillah vasıtasıyla Anadolu'ya gelen fütüvvet teşkilatıyla ilgili algılama, Ahiliğin kurucusu sayılan Ahi Evran'ın menkıbevi şahsiyetinde onun, Peygamberimizin amcası Abbas'ın oğlu ve Hz. Ali'nin damadı olduğu kabulüyle bütünleşerek ve Ahmet Yesevî'nin biraz önce bahsettiğimiz menkıbevî neslinin bir uzantısı olarak meşhur Abbasi komutanı Ebu Müslim'le birleşerek Türkiye Aleviliğini benzeri Şii hareketlerden tamamen ayırmıştır. Başka bir ifadeyle Türkiye Aleviliği genel Şii yaklaşımdan farklı olarak Abbasilerden teberi etmez.

Günümüzdeki bazı araştırmacıların ideolojik bir yaklaşımla bir halk hareketi olarak adlandırdıkları ve hemen Alevilikle ilişkilendirdikleri Babailik taşra/çevreden kaynaklanan bir halk hareketi özelliğine sahip olmakla birlikte dini olmaktan öte ekonomik ve kültürel niteliklidir. Hareketin dini boyutunu ise hareket liderine nispet edilen mehdici/mesihanik vasıftır. Benzeri hareketlerde sıklıkla görülebilen bu durum hareketin Aleviliğe nispetini kolaylaştırmıştır. Babai mensuplarının Bektaşî çevrelerle barışması ve müstakil Alevi ocakları oluşturması ise oldukça sonradır.

Bunda, bize göre bu isyanı desteklemeyen Hacı Bektaş Veli'nin tavrı rol oynamıştır, denilebilir.¹ Bugün hayatı önemli ölçüde aydınlanmış olan Hacı Bektaş Veli, Bektaşiliğin kurucusu olduğu kadar daha sonra gelişen siyasi ve sosyal şartların bir sonucu olarak Türkiye'de farklı adlarla anılacak ve müstakil ocak sahip Alevi zümrelerinin hemen hepsi tarafından saygıyla anılan ve törenlerde yâd edilen önemli bir sufidir. Takipçileri onun Osmanlı devletinin kuruluşu ve Yeniçeri ocağının

¹ Konuyla ilgili bazı tartışmalar bulunmaktadır. Hacı Bektaş Veli'nin Babai isyanına karıştığını iddia edenlerin en önemli dayanağı aşağıdaki beyitlerdir. Ancak bu beyitlerden Baba İlyas-Hacı Bektaş Veli ilişkisini çıkarmak mümkün görünmüyor.

Menakıb-ı Kudsiye'den
Hacı Bektaş şol sebebden hiç
Göze almadı tâc-ı sultanı
Edebalı ve bundağı huddâm gördüler
Gördüler Hacı'dan bu seyrânı (v.113 b)

kurulmasıyla ilişkilendirme gayretiyle XIV. yüzyılın başlarında yaşadığını iddia etseler de² bugün 669/1270'de vefat ettiği kesin olarak bilinmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz Ehl-i Beyt sevgisine neseben ve ikraren ehl-i beyte mensuptur ve ilk ilmini keşfen ataları Hz. Muhammed ve Hz. Ali'den alarak zahir ve batın ilminin anahtarlarını öğrenmiştir. Muhtemelen bir aşiret şeyhi olarak adlandırılan Hacı Bektaş Veli'nin Nişabur'dan hareketle takip ettiği yol bilinçli bir göçün izlerini taşır. O, kendi obasını yerleşik düzene geçirme çabasındaki kolanizatör Türk dervişlerinden biridir. Bu nedenle Anadolu'ya geldiğinde karşılaştığı karmaşaya bulaşmak istemez, şehzade kavgalarına taraf olmaz, adalet ve barıştan yanadır, nispeten sakin bir yer olan Sulucakarahöyüğü seçer.

Akıl ve Kur'an temelli, bilgiye ve ahlaki prensiplere dayalı, Yeseviliğin dört kapı kırk makam geleneğini devam ettiren bir din anlayışına sahip Hacı Bektaş'ın iyi bir medrese eğitimi aldığı geride bıraktığı eserlerinden anlaşılmaktadır. *Makâlât*, *Besmele* ve *Fatiha Tefsirleri Kitâbu'l-Fevâid*, *Şathıyye*, *Hurde-nâme*, *Üssü'l-Hakîka*, *Makalat-ı Gaybiyye* onun eserleri arasındadır. Hacı Bektaş halifelerini Batı'ya göndererek onları da kendisi gibi kolanizatör dervişler olarak görev yapmaya yönlendirmiştir.

Sağlığında şöhret sahibi olduğu yaşadığı yerin onun adıyla anılmasından da anlaşılan Hacı Bektaş'ın tarikatının nasıl sürdürüldüğü konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, yakın dönemdeki bazı bulgular Bektaşilik tarikatının XIII. yüzyıldan itibaren kesintisiz bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. A. Güzel'in Kaygusuz Abdal ile ilgili çalışmaları, D. Gümüsoğlu'nun *Sadık Abdal Divanı* neşri, Zeynî şeyhi Mehmet Çelebi'nin *Hızırname'si* ilk akla gelen çalışmalardır.³ *Sadık Abdal Divanı* şimdilik Bektaşî ve Bektaşî tarikatı terimlerinin ilk geçtiği metin olarak gözükürken, bir Zeyni şeyhinin Hacı Bektaşî gazi derviş olarak tasviri ve methi, yaşadığı bölgede yaşayan Rum Abdallarından ayrı ayrı bahsedip onları

² ilgili beytin son kelimeleri ebced hesabıyla bazı tarihlere işaret etmekle birlikte bu beytin tarihi realite açısından bir kıymet-i harbiyesi yoktur.

<i>Hazret-i Pîr Vilâdeti: Mürevvet</i>	(646/1248, doğumu)
<i>Horasandan Rûm'a teşrif eder: Reft</i>	(680/1281, Anadolu'ya gelişi)
<i>Müddet-i ömr: Muhammed'dir, Cemâlî</i>	(92, ömrü, yaşı)
<i>Bektâşîyye tarih: Asvâb-ı rihlet</i>	(738/1337, vefatı)

³ Sadık Abdal'dan

Hidayet rahî Bektaşî tariki	Eder salikleri sultan bî-fân v.34a
Aşık isen rah-ı Bektaşîye gel	Can ile kıl bu tarike rağbet v. 30b
Ki Bektaşî Hak ile Hak demektir	Heman oldur bilirsen sana nafi v. 21b
<i>Hızırname'den</i>	
Gördüm geyikler hep gelür Hünkâr önünde yüz urur	Hep Gaybiler saf saf durur Hünkâr Hacım Bekdaş gelür
Seyit Gâzî gördüm gelür önce Melik Gâzî gelür	Sultan Şücâ' bile gelür Hünkâr Hacım Bekdaş gelür

hayırla yâd etmesi dikkate değerdir. Resmi belgelerde Bektaşîyye adına rastlamak için ise XVII. Yüzyılı beklemek gerekecektir.

Aleviliğin oluşum sürecinde XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren Hurufi tesirleri, ikinci yarısından itibaren ise Safevi Şiiliğinin tesirlerinden de bahsetmek gerekecektir. Hurufiliğin İran'daki takibin ardından sığındığı coğrafyalardan birisi de Anadolu olmuştur. Yapısı itibarıyla tekke civarında kendisine yer edinen ve karmaşık izahlarla dolu bu anlayış Bektaşîlik çevresinde etkili olmuştur. Şah İsmail'in yetiştiği çevre ile aynı coğrafyaya sahip olmasına rağmen muhtemelen Kızılbaş çevrelerdeki etkisi daha az olmuştur. Günümüzde Hurufilikle ilgili tartışmalar ve yeni araştırmalar devam etmektedir.

Safevi Şiiliğine gelince başından itibaren siyasi gayelere matuf olarak yapılan bu oluşum taraftar bulma çabasıyla Anadolu'da güçlü bir propaganda sürecine girmiş, devletin müdahaleleriyle bu süreç açık bir Sünni-Şii zıtlaşmasına ve çatışmasına dönmüştür. Bu müdahalelerden birisi de Bektaşîlik tarikatı vasıtasıyla devletin propagandalara maruz kalan çevreleri kontrol etmek istemesi çabalarının bir sonucu olarak 1499'da Balum Sultan'ı merkez tekkede görevlendirmesidir. Bu durum bir taraftan Bektaşîliğin yeni bir yapılanma sürecini diğer taraftan devletle iyi ilişkilerin neticesi bazı ayrıcalıkları beraberinde getirmiştir. Bu gün bir kısım Bektaşîler tarafından devam ettirilen Balum Sultan erkânının bu dönemden kaldığı kabul edilmektedir. Bu ayrıcalıkların Hacı Bektaş tekkesini merkez tekke haline getirdiğini ve tekkenin XVII. Yüzyıldan itibaren nüfuz alanlarını genişletme çabaları içine girdiğini bu çabalarının devlet tarafından da desteklendiğini arşiv kayıtlarından anlayabiliyoruz. Ancak bu devlet desteğinin menfi bir boyutu da ortaya çıkmıştır. Devletin takibi altında bulunan başta Hurufiler, Işıklar, Kalenderiler, Camiler, Torlaklar vb. gruplar bir taraftan kendilerini Bektaşîliğe nispet ederek zaman içinde tarikat içinde erimişlerdir. Ancak bu eriyiş öyle anlaşılıyor ki karşılıklı olmuştur. Tarikatın Balkanlarda özellikle Arnavutlar arasında yayılması ise muhtemelen yeni mecraları beraberinde getirmiştir.

Safevi Şiiliğine bağlı taşradaki Alevi gruplar ise özgün Kızılbaş adlarıyla Bektaşîlikten bağımsız ve ayrı örgütlenmeyi başarmışlar, hangi sebeple olursa olsun Hacı Bektaş Veli'yi yol önderlerinden birisi olarak kabul etmişler ve bir şekilde Bektaşîliğe ilintilenmek istemişlerdir. Bu dönemde Kızılbaşlarla ilgili en ilginç olgu ise devletin İran sınırındaki Şafii Kürt boylarının Safevilere karşı desteklenerek tampon bölge oluşturma çabasının yansımalarıdır. Aynı destekten istifade etmek isteyen çeşitli Kızılbaş Türk boyları "biz de Kürdüz" diyerek devlet imtiyazlarından yararlanmak istemişler ve zamanla Kürtleşmişlerdir. Günümüzdeki Kürt Alevilerin bir kısmını bunlar teşkil etmektedir.

XVI. yüzyıl Alevilik oluşumunun zümreler açısından ne denli karmaşık olduğunu bir yazma mecmuadan hareketle şöyle ortaya koyabiliriz. Söz konusu mecmuanın sahipleri Kızıldeli Seyid Ali Sultan bağlıları, dolayısıyla Bektaşî Babagân koluna mensuplar. Ancak Kızıldeli bağlıları diğer Babagândan farklı olarak musahipli cem yaparak Türkiye'deki pek çok Alevi zümresiyle birleşirler. Mecmuanın başında yer alan "Fütüvvetname" Anadolu'da yazılan ilk Türkçe Fütüvvetname olarak kabul edilen Burgazi Fütüvvetnamesinin bir hülasasıdır. Dolayısıyla Sünnî temellidir. Ancak fütüvvetin tanımı Şeyh Safiden naklen yapılır. Takip eden varaklarda *Şeyh Safî Menakıbı*, *Evsaf-ı Hacı Bektaş Veli*, *Tacname*, *İşkname*, *Nasihatname-i Hatayi*, *Meşayihname-i Hatayi*, *Delil-i budala (Defter-i aşık)*, *Menakıb-ı Fazlullah*, *Kitab-ı tarikatname-i Ca'fer Sadık* yer alması bu zümredeki Hurufî ve Safevî tesirlerinin açık bir işaretidir. Hatta mevcut şekliyle mecmuanın bir Kızılbaş yazması olduğu bile söylenebilir.

1826 sonrası ise Bektaşîlik için illegal faaliyetlerin tarikatı ne kadar çabuk yozlaştırdığının açık örnekleriyle doludur. Bu örneklerin devamını ise Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde bütün Alevi zümreler için söz konusu etmek mümkündür.